

«Анклави цивілізації» чи «контактні зони»: велике місто українсько-російського Порубіжжя

Дмитро Чорний

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 69-81.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Дмитро Чорний (Харків)

«АНКЛАВИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ» ЧИ «КОНТАКТНІ ЗОНИ»: ВЕЛИКЕ МІСТО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

Важливим складником загальноєвропейського досвіду співіснування двох народів як на мікро-, так і на макрорівні є досвід українсько-російський. Повсякденні контакти між людьми, які проживають у містах на порубіжних територіях, політичні та культурні зв'язки, що інтенсивно розвивалися впродовж останніх чотирьох століть, надають унікальний матеріал для сучасних істориків, політологів, культурологів, соціологів. Цей матеріал свідчить як про існування значного потенціалу Порубіжжя у зміцненні контактів між різними спільнотами, так і про наявність бар'єрів на шляху до порозуміння. І бар'єри ті пролягають не лише на місцевості у вигляді «засечних ліній», кордонів. Найчастіше вони сховані в підсвідомості людей, проявляють себе на ментальному рівні по-різному на різних стадіях розвитку. Тому аналіз комплексу проблем українсько-російських взаємин, пов'язаних із великими містами Порубіжжя, можливий лише в рамках історичного підходу.

Будь-яке Порубіжжя не є константою, незмінним, раз і назавжди даним явищем суспільного життя. Вимір Порубіжжя, Порубіжності змінювався впродовж століть. Політичні, військові, економічні, демографічні причини впливали на географічні конфігурації порубіжного простору. Завоювання, приєднання або обмін територіями між державами, економічна експансія у вигляді колонізації – освоєння нових земель, зростання кількості населення внаслідок природного приросту або міграцій, обезлюднення великих територій в ході воєнних конфліктів неодноразово змінювали географічні межі існування того чи іншого етносу. Творення нових або відтворення (повернення) старих рубежів не є незвичним, унікальним в історії багатьох народів. Це повною мірою стосується й українсько-російського Порубіжжя.

Населені пункти тут неодноразово змінювали статус, територіальні межі (навіть місце розташування!), функції. Великі міста надавали певний вимір Порубіжжю, а іноді, залежно від історичних обставин, самі ставали Порубіжжям.

Деякі питання українсько-російських взаємин у містах Порубіжжя порушували в історичних та етнографічних дослідженнях Д. І. Багалій, Д. П. Міллер на прикладі Харкова¹, М. Сумцов, Л. Н. Чижикова на етнографічному матеріалі переважно сільської місцевості², Д. І. Багалій, А. Г. Слюсарський, Г. Куромія, Ф. Г. Турченко та Г. Ф. Турченко³ на ширшому регіональному рівні Слобідської України, Донбасу, Новоросії торкалися особливостей менталітету, побуту українського і російського населення, економічних процесів, політики московського та російського імперського урядів на українсько-російському Порубіжжі в XVII–XX століттях. Проте порубіжне місто так і не стало об'єктом всебічного дослідження. Сьогодні у масовій свідомості побутують доволі схематичні уявлення про міста як «тиглі, в яких відбувається переплавка націй», «локомотиви індустріалізації» чи «осередки русифікації». Ці штампи переважно радянської доби є малопродуктивними в сучасному світі. Вони не дають повноцінних відповідей на гострі питання людині, яка живе в умовах глобалізації.

Отже, зрозуміти просторові та часові виміри Порубіжжя, виділити ключові, визначальні (чи больові) точки цього простору, предметно розібратися з його проблемами є нагальною потребою часу. На наш погляд, великі міста, зокрема Харків та Катеринослав (Дніпропетровськ), у концентрованому вигляді акумулюють вимір проблем українсько-російського Порубіжжя XVII–початку XXI століття. У пропонуваній статті ми спробуємо визначити критерії, за якими доцільно характеризувати місто як «анклав цивілізації» або «контактну зону», з урахуванням еволюції правового статусу міста впродовж XVII – початку XX століття. Щодо використаних нами дефініцій, то в цій статті «цивілізація» – це набір зручностей, технічних та технологічних, культурних досягнень, контрольованість та упорядкованість життя, що надають перевагу мешканцю міста порівняно з мешканцем сільської місцевості; «анклав» – не категорія міжнародного права, тобто територія, оточена з усіх боків територією іншої держави, а лише простір, світ, що суттєво відрізняється або навіть протистоїть навколишньому простору, символізуючи закритість, самодостатність; «контактна зона» – визначена на місцевості, загальноновизнана населенням територія, яка є осередком різноманітних зв'язків і демонструє відкритість і

спроможність накопичувати та передавати набутий досвід. Ми вважаємо, що не можна жорстко протиставляти «анклав» і «контактну зону». Як і будь-які інші явища суспільного життя, вони не можуть існувати в «чистому» вигляді. Треба вести мову про існування певних домінант розвитку – «анклавності» або «контактності» – в той чи інший період існування міста.

У XVII – першій половині XVIII століття українсько-російським Порубіжжям, тобто територією, де зароджувались та підтримувались якісно нові контакти між етносами, стала Слобідська Україна. В другій половині XVIII–XIX століттях українсько-російське Порубіжжя охопило весь простір Лівобережжя Дніпра від Слобожанщини до узбережжя Азовського і Чорного морів. У XX – на початку XXI століття цей *простір Порубіжжя* зменшився. Спочатку – до адміністративного кордону між Харківською та Курською губерніями, згодом локалізувався і усталився між Харківською, Сумською та Луганською областями України і Белгородською, Курською, Воронежською та Ростовською областями Росії.

У стані постійної еволюції перебувало й місто на українсько-російському Порубіжжі. Кількість його населення, адміністративний статус, функції зазнавали суттєвих змін. Гадаємо, навряд чи хто-небудь наприкінці XVIII – на початку XIX століття наважився б спрогнозувати блискуче майбутнє Харкова чи Катеринослава. За кількістю населення вони поступались найближчим сусідам, відповідно Охтирці, Валкам або Павлограду чи Нікополю⁴. Найвірогідніше, сучасник відповів би, що і Харків, і Катеринослав чекає доля одного з багатьох центрів імперської глибинки. Але минуло кілька десятиліть – і обидва міста стало важко впізнати. Кожне з них набуло самостійного, унікального значення як в українських землях, так і в Російській імперії. На початку XXI століття навряд чи хто-небудь наважить назвати Дніпропетровськ порубіжним містом, а Дніпропетровську область – українсько-російським Порубіжжям. Натомість Харків, як і триста років тому, залишився порубіжним містом у порубіжній місцевості, на залізничному вокзалі якого зелені кашкети прикордонників не менш помітні, ніж сині однострої залізничників.

Територія Слобідських козацьких полків у другій половині XVII – першій половині XVIII століття була тим Порубіжжям, яке відіграло знакову роль в українсько-російських контактах. Головним змістом їх була спільна військово-оборонна діяльність українських козаків і російських служилих

людей у ході сторожової служби, зведення фортець, оборонних ліній, бойових дій проти кримських татар. Регіон інтенсивно заселявся. Тут освоювались нові землі, поставали нові поселення. Наявність великої кількості вільних земель дозволяла козаку чи селянину почувати себе відносно забезпеченим від зовнішніх втручань, зокрема з боку московських урядовців. Завжди можна було знайти зону, вільну від контролю воєвод, козацьких старшин, віддалену від основних шляхів татарських набігів. Тому місто, містечко, село, слобода, хутір, слобідка, пасіка, фортеця посідали майже рівноправне становище в краї. На території Харківського слобідського козацького полку всіх населених пунктів у 1732 році було 149, у 1773 році – 171⁵. І хоча «міста взагалі з'являлися раніше інших осель»⁶, вони були укріпленнями, призначеними для захисту населення та рухомого майна від набігів татар, перебування залог тощо. Ані за рівнем зручностей повсякденного життя, ані за сукупністю переваг досягнутого тогочасним суспільством ступеня цивілізованого розвитку, приміром доступу до освіти, культури, Харків, Суми, Охтирка, Ізюм у XVII–XVIII століттях неспроможні були запропонувати жителям Слобідської України нічого такого, що суттєво підносило б їх над мешканцями хутора чи слободи. Тому місто в Порубіжжі радше було анклавом, цивілізованим настільки, наскільки він гарантував мешканцям безпечне життя.

Створення міста на Слобожанщині власне починалося зі зведення укріплень, фортеці. Контроль, навіть ініціатива та керівництво цим процесом належали російському воєводі. Джерела зберегли відомості про відсутність активності, навіть небажання перших мешканців Харкова розбудовувати стіни міста⁷. Отже, перед нами наочний приклад нав'язування містоутворення. Але ми не вважаємо, що місто Харків не було б створене. Ні. Втручання іншої волі, іншої влади – московських воєвод – стимулювало самий темп і тип розвитку поселення. Зникнення зовнішньої загрози і переміщення воєнно-політичних подій на південь від Слобідської України призводило до того, що кількість міст у регіоні зменшилася: з 10% всіх населених пунктів у 1732 році до 5% – у 1773 році⁸. У другій третині XVIII століття на Слобожанщині розпочався інтенсивний розвиток сільських поселень.

За подібним сценарієм розгорталися події в Новоросії. Уряд Російської імперії у майже безлюдному просторі українських степів намагався шляхом створення міст-фортець закріпити контроль над територією, здобутою в ході тривалих війн. Імперська влада й окремі можновладці визначали тип, характер, масштаби нового будівництва, обсяги фінансових витрат на всі

без винятку подібні заходи. Скажімо, з 33 груп споруд, зведених у Катераві в 1781 році, більшість – 20 – мали адміністративне та військове призначення: офіційні резиденції губернських чиновників, військових начальників, казарми тощо. Решта – кузня, шпиталь, лазня, аптека – належали до споруд подвійного призначення⁹. Влада наказала наповнити міста Катеринославщини «корисними громадянами, тобто купцями та ремісниками»¹⁰. Попри всі ці кроки навіть через 12 років у Катеринославі жили лише 682 мешканці¹¹. Штучно створювали промисловість. До міста було переведено з білоруської Дубровни суконну фабрику, яка припинила своє існування в 1836 році через нерентабельність¹². Є. О. Загоровський слушно зазначав, що «міська колонізація в Новоросії перебувала у тісній залежності від адміністративних потреб краю»¹³.

Заснований у незручній місцевості на лівому березі Дніпра, губернський центр Катеринослав був перенесений на правий берег ріки. Після смерті імператриці, на честь якої місто й отримало своє ім'я, воно навіть змінило назву на Новоросійськ. Відчуття непевності долі позначилося на забудові міста. Ще в середині XIX століття приїжджих і місцевих вражав стан недобудованості, незавершеності проєктів розвитку Катеринослава. Скажімо, В. Г. Белінський писав: «На величезному (незабудованому) майдані стоїть храм, доволі великий, але він займає лише місце олтаря за попереднім планом. Потьомкін волів його будувати на цілий аршин ширше за собор Петра і Павла в Римі – найвеличнішого в Європі храму. Але він помер, і з ним померли всі його велетенські задуми. На тому самому майдані стоїть палац Потьомкіна. ... Середину палацу реставровано для дворянського зібрання, а бокові споруди перебувають у зруйнованому стані»¹⁴. Красива, але урізана порівняно із попереднім задумом споруда храму немовби символізувала скромні перспективи загубленого в українських степах міста.

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття Харків і Катеринослав залишались анклавом на відповідній території. Хоча вимір цієї анклавності для Харкова був уже іншим. Найпомітнішу групу населення цих губернських центрів становили службовці різних державних установ, армійські офіцери, купці та ремісники немісцевого походження¹⁵. Чиновники, серед яких було багато вихідців з інших регіонів імперії, скоріше вивчали одне одного та придивлялись до населення, серед якого їм потрібно було жити і яке необхідно було мобілізувати на службу імперським інтересам. Вони лише починали знайомитися з краєм. Д. І. Багалій і Д. П. Міллер зазначали, приміром, що перші харківські губернатори навіть на потреби Харкова не

звертали уваги. Лише І. І. Бахтіна запам'ятали як адміністратора, який «особисто оглядав місто» та «часто виїздив у повіти»¹⁶. Навряд чи ці люди встигали скласти достатнє уявлення про край та його населення. Вони опікувалися переважно життям чиновництва, верхівки. Стан невідзначеності, навіть розгубленості російських урядовців та службовців віддзеркалюють, на наш погляд, два суперечливі відгуки про українську мову – О. Павловського і І. Ризького – на початку XIX століття. Перший був вражений тим, що «мова російська там [в Україні. – Д. Ч.] змінилась такою мірою, що є майже мовою іншого народу». Другий, навпаки, стверджує: мова місцевих мешканців змінилась і «великими кроками наближається до великоросійської»¹⁷.

Іншим способом контактів між росіянами та українцями залишалася торгівля, яка відбувалася на ярмарках та щотижневих базарах. Але навіть у 1830-х роках дуже обмежене коло місцевих жителів брало участь у таких контактах. Головну роль у місцевій торгівлі відігравали великоросійські купці. Останні самі скуповували на сільських ярмарках худобу і допроджували її у великоросійські губернії, оминаючи Харків¹⁸. І хоча Харків та Катеринослав вважалися місцями проведення кількох великих ярмарків, на які приїздили торговці з різних регіонів імперії, їх склади та магазини лише «наділяли всі сусідні губернії» товаром, згідно з угодами, укладеними незначним колом купців. Упродовж першої половини XIX століття ярмаркова торгівля Харкова, на думку Д. І. Багалія, лише намагалася стати постійною¹⁹. Купці також не були частими гостями в містах. Приміром, дворяни, які мешкали у численних маєтках Харківської губернії, закуповували на ярмарках необхідні речі на весь зимовий період²⁰. Таким чином, ці контакти мали нерегулярний, сезонний характер і мало позначалися на способі життя населення.

Суттєві зміни в українсько-російському Порубіжжі відбулися після 1861 року. Прискорення соціально-економічного розвитку регіону, виникнення нових підприємств, зокрема заводів-гігантів, зробили Харків та Катеринослав привабливими для населення, яке мігрувало в пошуках роботи. Міста широко розчинили перед ним свої двері. Саме у великих містах зустрілися два головні потоки переселенців: перший – з півночі, з великоросійських губерній; другий – з прилеглих українських губерній. Населення Харкова зросло з 60,8 тис. у 1866 році до 174 тис. у 1897 році, Катеринослава – з 19 тис. у 1859 році до 48 тис. у 1887 році і до 113 тис. у 1897 році²¹. Сучасна дослідниця історії Катеринослава В. І. Лазебник

зазначає: «“Нова Америка”, – так називали наше місто на початку ХХ століття, – вабила до себе чарівною силою вогнів металургійних заводів, найбільшою залізницею, електричним трамваєм та світлом, новомодними магазинами та іншими незаними до цих пір спокусами. Місто потребувало нових людей, і все здорове, сильне і молоде кинулося сюди з усіх кінців імперії на роботу»²².

1897 року 43% населення Харкова і 54,2% – Катеринослава становили ті, хто народився поза межами цієї губернії, тоді як загалом у Харківській губернії таких було лише 6,5%, а в Катеринославській – 15,4%²³. Абсолютна більшість немісцевих за походженням мешканців Харкова – 62% – прийшли з російських губерній. З них майже половина – 23,1 тис., або 13,3% населення міста, – уродженці Курської губернії. Далі йшли вихідці з Орловської губернії – 6348, або 3,6% населення, Полтавської – 4911, 2,8%, Київської – 3643, 2,1%, Катеринославської – 2627, 1,5%²⁴. У Катеринославі 39% немісцевих походили з восьми українських губерній, 31,5% – з великоросійських, 23% – з інших губерній Європейської Росії. Найбільш представницькими були групи вихідців із таких губерній: Полтавської – 7664, або 6,8% населення міста; Київської – 6277, 5,6%; Мінської – 4658, 4,1%; Могильовської – 4638, 4,1%; Орловської – 4146, 3,7%²⁵.

Так само строкатим виявився і мовний вимір населення цих міст. У Катеринославі 47,1 тис., або 41,8% населення було російськомовним, 39,98 тис., або 35,4%, – єврейськомовним, 17,79 тис., або 15,8%, – україномовним, тоді як у Катеринославському повіті 74% жителів визнавали рідною мовою українську, 11,5% – російську, 2,6% – єврейську. У Харкові російськомовне населення становило 63,2%, україномовне – 25,9%, єврейськомовне – 5,7%, в той час як у Харківському повіті 83,3% населення вважали рідною українську мову, а 16,4% – російську²⁶.

Отже, по-перше, наприкінці ХІХ століття великі міста українсько-російського Порубіжжя перетворилися на «контактну зону» великих мас населення, серед яких домінували, на відміну від попередньої доби, представники нижчих верств суспільства: робітники та селяни. По-друге, у Харкові та Катеринославі концентрувалася людиність, яка суттєво відрізнялася від населення прилеглого повіту і губернії за місцем народження, мовою, історичним та культурним досвідом. Це перетворювало міста на «контактні зони» українсько-російського Порубіжжя. Значну частку вихідців з Київ-

ської, Полтавської, Мінської, Могильосвської губерній становили не українці та білоруси, а євреї. Тому етнічні контакти в Катеринославі набували українсько-російсько-єврейського виміру.

Безпрецедентну відкритість великі міста демонстрували в цей час і в інших сферах життя. Міські думи охоче виділяли землі під зведення нових заводів, укладали угоди щодо поліпшення муніципального господарства, сприяли залученню капіталів, відкриваючи міські та земельні банки, численні філії комерційних кредитних установ. На новий рівень піднялася торгівля. В Харкові та Катеринославі саме в цей період вона почала перетворюватися з переважно ярмаркової та базарної на стаціонарну, магазинну²⁷. За своїм зовнішнім виглядом, стандартами життя в галузі споживання, освіти, доступу до культурних надбань тощо великі міста почали все далі й далі віддалятися від сільської периферії і навіть середніх та малих міст регіону. В цьому бурхливому розвитку крилися не лише нові можливості, але й майбутні небезпеки.

Особливо разючими стали тенденції до повернення міст до стану анклавів у перші роки ХХ століття. Уповільнились темпи зростання їх населення. Все більше робітників знаходили роботу у фабричних селищах, на копальнях, умови життя в яких були значно гіршими ніж у Харкові та Катеринославі. На великих заводах губернських міст склався натомість стабільний прошарок кваліфікованої робочої сили. До того ж на ринку праці спадкові робітники склали потужну конкуренцію прибулим. Великі міста все більше і більше ставали короткочасним транзитним пунктом для тисяч людей, які шукали заробітку²⁸. При цьому плінність робочої сили, яка мала місце в 1880-х роках на великих підприємствах Катеринослава²⁹, була природною, зрозумілою самим мігрантам, адже заводи-гіганти ще не встигли стати на ноги. Наприкінці ХІХ століття з боку мігрантів ще не було недовіри до міст, їх несприйняття. На початку ХХ століття їхнє ставлення до великих міст змінилося. Неможливість знайти в них постійну роботу, закріпитися на тривалий час викликали спалах недовіри, нову якість соціальної напруги, яка плекала у народній свідомості міф про чужорідність великого міста, а згодом переростала у відчуженість та ненависть.

Великі міста багато в чому самі посприяли появі та поширенню таких тенденцій. На рубежі ХІХ–ХХ століть міські думи приступили до інвентаризації міського майна, зокрема земель, уточнення планів міст, «полюбовного розмежування з повітами». Склались перспективні проекти розвитку, масовим ставало житлове будівництво, яке докорінно змінило

зовнішній вигляд великих міст. Рішуче відокремлення від повіту, творення справжнього урбанізованого середовища, свого власного світу, який включав фрагменти живої природи у вигляді рекреаційних зон – парків, садів, бульварів, – мало надати городянам все необхідне і достатнє для роботи й відпочинку³⁰.

Міські самоврядування Харкова та Катеринослава активно підтримали ідею надання їм права самостійної земської одиниці. Вони розробили програми відповідних заходів, виходячи з благородних міркувань – захисту специфічних інтересів міського населення, зменшення податків³¹. Але земська громадськість дістала привід обвинувачувати міста в егоїзмі, небажанні служити народним інтересам. Полемічна суперечка між містами та земствами досягла апогею напередодні Першої світової війни. Зі свого боку представники міст з обуренням критикували земства. «Місто демонструє абсолютно виняткове явище – позагромадянське становище, становище, що наближається до становища завойованої країни», «земські податки, відсмоктуючи з міської каси значні кошти, нічого не дають містам навзаєм», – такими характеристиками рясніли матеріали Харківської міської думи, сторінки створеної на замовлення думи «Історії міста Харкова» Д. І. Багалія та Д. П. Міллера³². Все це не могло не вплинути на сприйняття міст населенням регіону.

Яку б сферу повсякденного життя міст початку ХХ століття ми не розглядали – скрізь проглядає одна риса: регулярність контактів, навіть відчуття контактності в них поступово зменшувалося. Самі контакти стають все більше деперсоніфікованими. Приміром, якщо в другій половині ХІХ століття на ярмарках у Харкові вели торгівлю представники понад 140 фірм, то напередодні Першої світової війни – понад 100; сама торгівля вже не виглядала як надзвичайний з'їзд торговців і покупців, а відбувалась у стаціонарних торгових рядах³³.

Те саме стосується освітніх закладів. У сфері вищої освіти великі міста задовольняли потреби переважно міських станів або населення інших регіонів. Наприклад, 1904 року в Харківському технологічному інституті навчались 1163 студенти, з яких абсолютна більшість належала до купців 2-ї гільдії, міщан та ремісників – 507 осіб, дворян і дітей чиновників – 369, почесних громадян і купців 1-ї гільдії – 62, в той час як селян, козаків нараховувалося 133, або 14%³⁴. У Харківському ветеринарному інституті в 1913/1914 навчальному році з 503 студентів лише 153, або 30%, представляли українські губернії; значну частку студентів становили вихідці з

духовного стану – 372, або 72%, в той час як селян було менше, ніж у Технологічному інституті, – 29 осіб, тобто 5,6% контингенту³⁵. Водночас здобуття вищої освіти селянином означало, що він вимушений був поривати («вырваться», як писали в ті часи) зі своїм звичним середовищем, потрапляючи до іншого стану і набуваючи іншого соціального статусу³⁶. Практика студентів харківських вищих навчальних закладів була орієнтована переважно на неукраїнські губернії. Приміром, 1903 року менше половини технологів проходили її на залізницях і заводах українських губерній³⁷. Отже, міста готували кваліфіковану робочу силу для потреб імперії загалом, а не свого краю чи регіону.

Як не парадоксально, але стан «анклавності» міст посилив розвиток друкованих засобів інформації. Упродовж другої половини XIX століття газет було мало, коло читачів – обмеженим. Найважливішим типом видань були «губернські відомості», які виконували інтегруючу функцію щодо суспільства відповідного регіону. На початку XX століття ситуація змінилася. Після 1905 року в Харкові та Катеринославі склалася розгалужена система періодичних видань, зорієнтована на задоволення інтересів, смаків, потреб міського населення. В Харкові між 1906–1916 роками виникло 49 газет та 93 журнали, в Катеринославі відповідно 40 та 31, що абсолютно незіставно навіть з мережею видань у повітових містах цих губерній³⁸. На їх шпальтах зрідка можна було натрапити на матеріали про життя поза межами міст, у сільській місцевості. Образ селянина, який змальовували журналісти, не завжди був привабливим. Навпаки, можна було почути обурення городянина незручностями, яких завдають йому навіть ті мешканці приміських сіл, які торгують на базарах і яким, здавалося б, треба бути вдячним за своєчасне постачання найнеобхідніших для життя продуктів харчування³⁹. Відомий журналіст П. Тавричанин із сарказмом писав, що «система централізації у нас не лише «міністерсько-сферна» – вона навіть і літературно-мистецька, як це не дивно», адже селянина невеликоросійських губерній неможливо зустріти на сторінках місцевих газет Півдня Росії, в літературних творах місцевих письменників, що надходять до Санкт-петербурзьких видавництв⁴⁰. Заради справедливості зазначимо лише, що подібне дистанціювання, відсторонення, небажання або невміння зрозуміти сільський, селянський світ навколо великого міста були притаманні не лише харківським або катеринославським літераторам.

Кордони, їх місце в житті суспільства, навіть географічний вимір, смислове наповнення поняття «українсько-російське Порубіжжя» змінювалися

під впливом суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку впродовж XVII–XX століть. Міста в ньому із «анклавів цивілізації» ставали «контактними зонами» і знову перетворювалися на «анклави цивілізації». Цей шлях не був прямолінійним. Набір рис, ознак, якісні показники «анклавності» і «контактної зони» змінювались у часі. Вони не лише були пов'язані з територіально-адміністративними змінами, а й віддзеркалювали іманентно властиві містам закономірності та особливості розвитку. У XVII–XVIII століттях Харків та Катеринослав фактично тестували колишнє Дике Поле на придатність до життя. Починаючи з кінця XVIII століття і до середини XIX століття Харків та Катеринослав залишались анклавом, через які імперське чиновництво вчилось опановувати нову територію, контактувати з місцевою людністю. Від другої половини до кінця XIX століття ці міста – «контактні зони» для значної кількості українців та росіян, які освоювали простір в умовах індустріалізації. Закріплення на картах точних меж великих міст, зміна зовнішнього вигляду, творення паралельно навколишньому селянському світу замкненого, хоча й не за справжніми мурами, але іншого культурного середовища робило мешканця Харкова і Катеринослава людьми з іншої планети. На початку XX століття великі міста перетворились не лише на «анклави цивілізації», а й на справжнє Порубіжжя між заможністю та бідністю, між сучасним і традиціоналістським типами суспільства, між українцями і росіянами, що особливо виразно проявилось під час національно-демократичної революції 1917–1920 років.

¹ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т. I. (XVII–XVIII вв.). – Харьков, 1905.

² Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. – Харків, Полтава, 1918; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М., 1988.

³ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1990; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Х., 1964; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002; Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.

⁴ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т. II. (XIX-й и начало XX-го века). – Харьков, 1912. – С. 114; Днепропетровску 200 лет. 1776–1976 : Сб. док. и материалов. – К., 1976. – С. 35; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С. 77, 85; Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України

- (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 248–249.
- ⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1990. – С. 43, 45.
- ⁶ Там само. – С. 45.
- ⁷ Багалій Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т. I. (XVII–XVIII вв.). – С.17–18; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – С. 30–31.
- ⁸ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – С. 44.
- ⁹ Днепропетровску 200 лет. – С. 30–31.
- ¹⁰ Козирев В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX століття). – Запоріжжя, 2002. – С. 246.
- ¹¹ Днепропетровску 200 лет. – С.35.
- ¹² Там само. – С.34–35, 500.
- ¹³ Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. – С. 501.
- ¹⁴ Днепропетровску 200 лет. – С. 41; 48; Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського Краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х., 1920. – С. 48.
- ¹⁵ Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час. – Х., 2001. – С. 127–129.
- ¹⁶ Багалій Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т. II. – С. 184–186.
- ¹⁷ За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Кн. 5. – К., б.р. – С. 3–4, 5.
- ¹⁸ Багалій Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т. II. – С. 518–519.
- ¹⁹ Там само. – С. 519, 520.
- ²⁰ Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час. – С. 152.
- ²¹ Труды статистического отдела Харьковской городской управы. Вып. I. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года. – Х., 1914. – С. 39; Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 91.
- ²² Дніпропетровськ: віхи історії. – С. 91.
- ²³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 13. Екатеринославская губерния. – Спб., 1904. – С. 2–3, 38–41; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 46. Харьковская губерния. – Спб., 1904. – С. 2–3, 48–59.
- ²⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 46. – С. 48–59.
- ²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 13. – С. 38–41.

²⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 46. – С. 270–273; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 13. – С. 74–75; 146–167.

²⁷ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т. II. – С. 520; Днепрпетровску 200 лет. – С. 50–51; Дніпропетровськ: віхи історії. – С.85–90; Історія міста Харкова ХХ століття. – Х., 2004. – С. 25–29.

²⁸ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954. – С. 146, 149; Лавров П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910–1914 гг. – К., 1966. – С. 48; Черный Д. Н. Городское население Украины в начале XX века // Вопросы истории. – 2000. – №11–12. – С. 149–150; Куромія Г. Вказ. праця. – С. 43, 85; Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Вказ. праця. – С. 28–29.

²⁹ Лицом к огню: Краткий очерк истории Днепрпетровского металлургического завода им. Г. И. Петровского. – Днепрпетровськ, 1962. – С. 25–26.

³⁰ Харків. Зб. архівних документів і матеріалів. – Х., 2004. – 64, 80.

³¹ Известия харьковской городской Думы. – 1913. – № 5. – С.47-139; Приднпровский Край. – 1913. – 1 вересня.

³² Известия харьковской городской Думы. – 1913. – № 5. – С.76, 101; Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т. II. – С. 298. Показовою є зміна акцентів в аргументації Харківської Думи щодо надання місту статусу окремої земської одиниці. Якщо у 1880-х роках вона посилювалась на необхідність захисту власників будинків – дворян від подвійного оподаткування земськими зборами, то на початку ХХ ст. – необхідність захисту інтересів всіх мешканців міста.

³³ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. – К., 1968. – С. 119; Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 29.

³⁴ Харківський політехнічний: події та факти. – Х., 1999. – С. 155;

³⁵ Отчет о состоянии и деятельности харьковского Ветеринарного института за 1913 год. – Х., 1914. – С. 233.

³⁶ Южный Край. – 1913. –3 січня.

³⁷ Харківський політехнічний: події та факти. – С.155.

³⁸ Библиография периодических изданий России. 1901–1916. – Л., 1960. – Т. 4. – С. 103–197; Чорний Д. М. Вплив газет на формування нового обличчя міст України початку ХХ ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 556. – Історія України. – Вып. 5. – Х., 2002. – С. 72–73.

³⁹ Южный Край. – 1912. – 22 квітня; 10 жовтня.

⁴⁰ Утро. – 1909. – 22 травня.